

Η συμβολή της Εκκλησίας στην παιδεία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας

Βασίλειος Παπαβρόντος

Δάσκαλος

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια της υποδούλωσης των Ελλήνων στους Τούρκους η ελληνική παιδεία δεν έπαψε να υφίσταται ούτε σταμάτησε η ανάπτυξη του ελληνικού πολιτισμού. Και είναι ακριβώς αυτή η ελληνική παιδεία που θα διασώσει το ελληνικό έθνος.¹

Η διαφορά με την προηγούμενη περίοδο έγκειται στο γεγονός της προσωρινής μεταφοράς της ελληνικής παιδείας στη Δύση και πιο συγκεκριμένα στην Ιταλία. Σε αυτή τη χώρα η ελληνική παιδεία άνθισε μεταξύ των γνήσιων και φυσικών φορέων της και δημιούργησε το φαινόμενο του ελληνικού διαφωτισμού κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.²

Οι φορείς της παιδείας στην Τουρκοκρατία

Πολύς λόγος έχει γίνει για το πνευματικό σκοτάδι και την αδράνεια στην οποία είχε περιπέσει ο υπόδουλος λαός, γεγονός που δεν αληθεύει ουσιαστικά. Στην πραγματικότητα, σε αυτή την κατάσταση βρισκόταν το πλατύ στρώμα του λαού, το οποίο αδυνατούσε, τουλάχιστον στην αρχή, να λάβει μία κάποια σχολική παιδεία. Αυτή η κατάσταση δεν ήταν καινούρια, καθώς και πριν την πτώση του Βυζαντίου ο λαός βρισκόταν σε παρόμοια πνευματική κατάσταση.³ Επιπλέον, την ίδια περίοδο στη Δύση, η οποία μάλιστα έχει τόσο πολύ θεωρηθεί ως η εποχή της Αναγέννησης, η κατάσταση δεν ήταν διαφορετική για το λαό. Η λαϊ-

1 Μεταλληνός, Γ., Τουρκοκρατία. «Το γένος των ορθοδόξων» στην οθωμανική αυτοκρατορία, στο Μπέγζος, Μ. κ.ά., *Η Ορθοδοξία ως κληρονομιά: Β' Η Ορθόδοξη Εκκλησία σε Ανατολή και Δύση*, Πάτρα: ΕΑΠ 2001, σ. 195.

2 Ζαχαρόπουλος, Νίκος Γ., *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1983, σ. 33.

3 Μεταλληνός, Γ., Τουρκοκρατία – «Το γένος των ορθοδόξων» στην οθωμανική αυτοκρατορία, στο Μπέγζος, Μ., κ.ά., *Η Ορθοδοξία ως κληρονομιά: Β' Η Ορθόδοξη Εκκλησία σε Ανατολή και Δύση*, Πάτρα: ΕΑΠ 2001, σ. 196.

κή παιδεία βρισκόταν σε πολύ χαμηλό επίπεδο.⁴

Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό πως η παιδεία του ελληνικού δεν νεκρώθηκε κατά την Τουρκοκρατία, όπως δεν νεκρώθηκε και η υπόλοιπη ζωή του Γένους. Ο ελληνικός λαός διατήρησε τη δίψα του για μάθηση με έντονο τρόπο και συναισθημα.⁵ Υπήρξαν πολλά τα πρόσωπα που αποτέλεσαν τους φορείς της ελληνικής παιδείας είτε στην Ελλάδα είτε εκτός των γεωγραφικών ορίων της.

Η κατάσταση της σχολικής παιδείας στους τελευταίους βυζαντινούς χρόνους και τους πρώτους χρόνους μετά την πτώση δεν είναι ιδιαίτερα σαφής εξαιτίας της έλλειψης πηγών. Εντούτοις, θεωρείται βέβαιο πως στα μεγάλα αστικά κέντρα λειτουργούσαν κάποια «κοινά σχολεία», τα οποία είχαν έναν μικρό αριθμό μαθητών και δασκάλων, οι οποίοι μάλιστα αμείβονταν από τις εύπορες οικογένειες.⁶

Η έλλειψη πληροφοριών από εκείνη την εποχή είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία δύο εκτιμήσεων οι οποίες θεωρούνται σήμερα από ένα μεγάλο μέρος επιστημόνων ανακριβείς. Η πρώτη εκτίμηση αφορά την ύπαρξη μεγάλων και περιλαμπρών ακαδημιών, που παρείχαν υψηλής στάθμης παιδεία. Η δεύτερη εκτίμηση σχετίζεται με την έλλειψη συστηματικής σχολικής παιδείας και τείνει στην απομυθοποίηση του θρύλου του «κρυφού σχολείου».⁷

Το ζήτημα του «κρυφού σχολείου» αποτέλεσε ένα θέμα προς συζήτηση και αντιπαράθεση. Είναι αλήθεια πως το «κρυφό σχολείο» είναι ατεκμηρίωτο ιστορικά, αλλά θα πρέπει να επισημάνουμε πως έχει μια υπόσταση μέσα στο πλαίσιο της εξής ερμηνείας: Η οργανωμένη παιδεία της εποχής ήταν αδύνατη εκείνη την εποχή και το κενό της αναπληρωνόταν από την ανεπίσημη και ταπεινή φροντίδα της Εκκλησίας στους νάρθηκες των ναών και τις μονές.⁸

Η συστηματική δίωξη της ελληνικής παιδείας από τους Τούρκους δεν έχει αποδειχτεί επίσημα. Βέβαια, κάτι ανάλογο μπορούσε να συμβαίνει σε τοπικό επίπεδο, αλλά δεν είχε μαζικό χαρακτήρα. Πιο συγκεκριμένα, κάθε πασάς μπορούσε να λειτουργήσει όπως εκείνος ήθελε και με βάση τις προσωπικές του διαθέσεις. Με αυτό τον τρόπο, η παράδοση του «κρυφού σχολείου» αποδεικνύει τη συνεχή προσπάθεια να διατηρηθεί η ελληνική μόρφωση και παιδεία μέσα στις δυσμενείς συνθήκες της Τουρκοκρατίας. Παράλληλα, μέσα σε αυτόν το θρύλο κρύβεται όλο το μεγαλείο της ελληνικής φυλής κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, καθώς σε αυτόν κρύβεται ο πνευματικός δυναμισμός του έθνους και οι ελπίδες του για απελευθέρωση.⁹

Πριν αναφερθούμε στη συμβολή της Εκκλησίας στη διαμόρφωση της ελληνικής παιδείας στη δύσκολη περίοδο της Τουρκοκρατίας, θα πρέπει να αναφερθούμε και σε άλλους φορείς, οι οποίοι πολλές φορές σχετίζονταν με την Εκ-

4 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

5 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

6 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

7 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

8 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

9 Ζαχαρόπουλος, Νίκος, Γ., *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1983, σ. 37.

κλησία με ποικίλους τρόπους, είτε εξαιτίας της διαφοροποίησής τους προς αυτήν είτε εξαιτίας της σύμπλευσής τους σε διάφορα ζητήματα.

Τα χρόνια που ακολούθησαν την άλωση της Κωνσταντινούπολης και ήδη πριν από αυτήν πολλοί λόγιοι της Ανατολής είχαν ήδη μετακινηθεί προς τη Δύση. Ο λόγος της μετακίνησης αυτής συνίστατο στο γεγονός πως οι λόγιοι ήθελαν να βρουν ένα καταλληλότερο κλίμα για την καλλιέργεια του πνεύματος και την ανάπτυξη των γραμμάτων και των τεχνών. Εξαιτίας των δυσμενών πολιτικών συνθηκών στην Ανατολή είχαν πάψει πια να υφίστανται εκείνες οι προϋποθέσεις που θα συνηγορούσαν στην ανάπτυξη της παιδείας. Οι πόλεις άρχισαν να κατακτώνται η μία μετά την άλλη και η ίδια η Κωνσταντινούπολη είχε τον κίνδυνο προ των πυλών της.¹⁰

Ο φόβος για μία πιθανή πτώση της Πόλης και συνακόλουθη αναστολή στην ανάπτυξη των γραμμάτων και των τεχνών είχε ως αποτέλεσμα τη φοβερή φυγή των Ελλήνων λογίων από την Ανατολή στη Δύση. Τελικά, δεν είχαν άδικο και αυτή η φυγή αποτέλεσε το προανάκρουσμα της τρομερής πτώσης. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως μεταξύ των λογίων που εγκατέλειψαν την Ανατολή για να πάνε στη Δύση ήταν ο Χρυσολωράς, οι Αργυρόπουλοι, ο Βησσαρίων, ο Μουσουρός κ.ά.¹¹

Παράλληλα με τη μετακίνηση των λογίων, η οποία επέφερε αναστάτωση στην παιδεία, απομακρύνθηκαν από τα ελληνικά πνευματικά κέντρα και οι πλούσιες οικογένειες, οι οποίες παρείχαν τα υλικά μέσα για την ανάπτυξη της παιδείας, μαζί με τα παιδιά τους. Με αυτό τον τρόπο έλειψαν από τις ελληνικές περιοχές οι δάσκαλοι και οι μαθητές.¹²

Οι λόγιοι οι οποίοι απέμειναν στη Δύση καθώς και εκείνοι που επέστρεψαν μετά την πτώση της Πόλης δεν ήταν πολλοί. Εντούτοις, ήταν ικανοί να συνεισφέρουν στη διατήρηση μιας υποτυπώδους παιδείας, προκειμένου να δημιουργηθεί σταδιακά μία σειρά από λόγιους, οι οποίοι συνέβαλαν στην αναγέννηση των γραμμάτων του 17ου και του 18ου αιώνα.¹³ Παράλληλα, διατηρήθηκε μέσα στον ίδιο το λαό η τάση προς την παιδεία. Σε αυτό συνέβαλαν οι κληρικοί, οι οποίοι ασχολούνταν εκ των πραγμάτων με την παιδεία, και κατάφεραν να επωμιστούν επάξια την ανάπτυξη και τη διάδοσή της δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο το έδαφος για να εμφανιστούν οι, έστω λιγοστοί, αξιόλογοι φορείς της.¹⁴ Οι πληροφορίες που έχουμε για τους δασκάλους αυτών των σχολείων είναι πολύ λίγες και δυστυχώς δεν διασώθηκαν κάποια ονόματα.¹⁵

Το πνευματικό επίπεδο των πρωτεργατών της παιδείας ήταν πολύ υψηλό, καθώς οι περισσότεροι είχαν πραγματοποιήσει τις σπουδές τους στη Δύση, σε

---

10 Ό.π., σ. 34.

11 Ό.π., σ. 35.

12 Ό.π., σ. 35.

13 Ό.π., σ. 36.

14 Ό.π.

15 Ό.π., σ. 38.

μορφωτικά κέντρα όπως αυτά της Βενετίας, της Πάντοβας, της Φλωρεντίας και της Ρώμης. Οι Έλληνες λόγιοι ασχολήθηκαν κυρίως με τη φιλοσοφία.¹⁶

Βέβαια, όλη αυτή η δραστηριότητα αναπτύσσεται μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας κατά κύριο λόγο. Αυτό συνέβαινε, γιατί η Εκκλησία διέθετε τα κύρια όργανα της παιδείας, δηλαδή τους κληρικούς και τις απαραίτητες δυνατότητες προκειμένου να αναπτυχθούν τα σχετικά με την παιδεία. Αυτά ήταν τα χρήματα, τα βιβλία, τα τυπογραφεία, οι αίθουσες διδασκαλίας, οι ναοί, τα σχολικά κτίρια, η προστασία και η εποπτεία.¹⁷ Το αποτέλεσμα είναι το πνεύμα που διακατέχει την παιδεία να είναι εκκλησιαστικό και συντηρητικό και η κύρια προσπάθειά της είναι να υπηρετήσει τα θεολογικά γράμματα και να διαμορφώσει ηθικοπλαστικά τον άνθρωπο.¹⁸

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα και τα διδακτικά μέσα

Οι άνθρωποι που ασχολήθηκαν με την παιδεία αντιλήφθηκαν από πολύ νωρίς πως δεν ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε πρόοδος στον τομέα της, αν δεν υπήρχαν βιβλία διδασκαλίας. Έγινε μία σημαντική προσπάθεια για να καλυφθούν οι διδακτικές ανάγκες με τη συγγραφή γραμματικών και λεξικών, μεταφράστηκαν βιβλία λογίων της Δύσης, εκπονήθηκαν μελέτες ποικίλης θεματολογίας, όπως θεολογικές, φυσικές, ιστορικές κ.ά.¹⁹

Για την κάλυψη αυτής της βασικής ανάγκης, δηλαδή της ύπαρξης βιβλίων, χρειάζονταν τυπογραφεία, τα οποία ιδρύθηκαν μέσα στον ελληνικό χώρο, αλλά και εκτός αυτού, όπως στη Βενετία, τη Βιέννη, το Βουκουρέστι, το Ιάσιο, τη Ρώμη, τη Λειψία, τη Σμύρνη κ.α. Φυσικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε το τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο ανήκε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.²⁰

Στη διδασκαλία εξαιρετικά σπάνια χρησιμοποιήθηκαν διδακτικά μέσα για την ανάπτυξη της παιδείας. Τα πιο συνήθη ήταν χάρτες και κάποια υποτυπώδη εποπτικά μαζί με κάποιες ιδέες που είχαν οι δάσκαλοι. Είναι εμφανής η πενιχρότητα των εποπτικών μέσων και μια εικόνα μάς δίνει γι' αυτό το γεγονός ο Ρήγας στο βιβλίο του «Φυσικής Απάνθισμα».²¹

Παράλληλα, πρέπει να πούμε πως η απόκτηση των αγαθών της παιδείας ήταν επίπονη εξαιτίας δύο βασικών λόγων. Ο ένας ήταν η ανυπαρξία μέσων όπως ήταν το χαρτί, η μελάνη, τα βιβλία –οι μαθητές είχαν την υποχρέωση να αντιγράφουν-, η έλλειψη στέγης, τροφής και θέρμανσης. Ο δεύτερος λόγος ήταν η αυστηρότητα η οποία χαρακτήριζε το έργο της παιδείας.²²

Η απόσταση μεταξύ δασκάλου και μαθητή ήταν μεγάλη και οι σχέσεις τους

16 Ό.π., σ. 39.

17 Ό.π., σ. 41.

18 Ό.π.

19 Ό.π., σ. 46.

20 Ό.π., σ. 47.

21 Ό.π.

22 Ό.π., σ. 48.

θύμιζαν περισσότερο σχέσεις κυρίου με δούλους. Οι ποινές ήταν βαρύτερες και όταν επιβάλλονταν στους μαθητές αποτελούσαν πολύ συχνά το λόγο της εγκατάλειψης των σπουδών. Ενδεικτικό είναι πως ο μαθητής, αν δεν ήταν επιμελής, υποχρεωνόταν να παραμείνει νησιτικός μέχρι το απόγευμα και να γελοιοποιείται από τους συμμαθητές τους. Ο ίδιος ο Κοραΐς ενθυμούμενος τα μαθητικά του χρόνια περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα τον δάσκαλό του στη Σμύρνη, τον Ιερόθεο Δενδρινό.²³

Οι διάφορες σχολές δεν ακολουθούσαν ενιαίο πρόγραμμα και, φυσικά, δεν χρησιμοποιούσαν τις ίδιες μεθόδους. Στα μικρά παιδιά δίδασκαν την ανάγνωση, συνήθως από την *Οκτάηχο* ή τους *Ψαλμούς*, ενώ τη γραφή «επί του αβακίου». Σε μεγαλύτερα παιδιά διδάσκονταν επιλεγμένα αρχαίοι συγγραφείς και εκκλησιαστικοί πατέρες. Κύριο εντρύφημά τους ήταν ο Όμηρος. Επίσης, διδάσκονταν Λογική και Μαθηματικά, ενώ το μεγαλύτερο μέρος καλυπτόταν από θεολογικά κείμενα, την Αγία Γραφή, τους Πατέρες της Εκκλησίας και μερικά ιστορικά εκκλησιαστικά κείμενα.²⁴

Η συμβολή της Εκκλησίας

Η παιδεία κατά την πρώτη εποχή της Τουρκοκρατίας (15ος-16ος αιώνας) ακολούθησε τη γενική κατάσταση όλων των πραγμάτων. Εξαιτίας της δημογραφικής και οικονομικής ύφεσης, κυρίως τα πρώτα 150 χρόνια, η παιδεία έφτασε σε πολύ άσχημο σημείο. Είναι πραγματικά γεγονός πως το επίπεδο της γνώσης είχε πέσει δραματικά. Είδαμε ήδη τους λόγους που ευθύνονταν για αυτή την κάμψη και οι οποίοι ήταν η φυγή των λογίων στη Δύση, η δημογραφική φθορά και η οικονομική δυσπραγία.²⁵

Η Εκκλησία, η οποία αποτέλεσε τον ηγέτη στις δύσκολες αυτές ώρες, μαζί με τις κοινότητες διέσωσαν την ελληνική παιδεία. Η ελληνική γλώσσα αποτέλεσε την κυρίαρχη γλώσσα σε ολόκληρο το ρωμαίικο μιλαέτι. Αποτέλεσε τη γλώσσα της Εθναρχίας, της λατρείας και της θεολογίας, ενώ παράλληλα συνεχίστηκαν να χρησιμοποιούνται οι τοπικές γλώσσες στους υπόλοιπους ορθόδοξους λαούς. Αυτός ήταν ο σημαντικότερος λόγος εξαιτίας του οποίου οι υπόδουλοι ορθόδοξοι λαοί επιβίωσαν.²⁶

Σε αυτή την περίοδο η Εκκλησία συμβάλλει τα μέγιστα στην ενίσχυση της παιδείας με την ίδρυση της Πατριαρχικής Σχολής στην Πόλη το 1454, με πρωτοβουλία του πατριάρχη Γενναδίου Σχολάριου. Πρόκειται για το πρωιμότερο εκπαιδευτικό ίδρυμα που ιδρύθηκε από την Εκκλησία και που θα αποτελέσει την απαρχή των συνεχών ενεργειών της Εκκλησίας για τη διάσωση της ελληνικής παιδείας.²⁷

23 Ό.π., σ. 48-49.

24 Ό.π., σ. 49.

25 Μεταλληνός, ό.π., σ. 196.

26 Μεταλληνός, Γ., ό.π., σσ. 196-197.

27 Μεταλληνός, Γ., ό.π., σ. 197.

Με την επιστροφή πολλών λογίων που είχαν σπουδάσει στην Εσπερία από τα μέσα του 16ου αιώνα και εξής η παιδεία άρχισε να ενισχύεται. Αυτοί οι λόγιοι άρχισαν να διδάσκουν σιγά σιγά και να ιδρύουν σχολές, σε συνάρτηση πάντοτε με τις υπάρχουσες τοπικές δυνατότητες.²⁸

Μία σημαντική χρονική στιγμή ήταν η απόφαση συνόδου που έγινε υπό τον Οικουμενικό πατριάρχη Ιερεμία Β΄ τον Τρανό (1593), η οποία καθόριζε οι μητροπολίτες να είναι υπεύθυνοι για τη φροντίδα της ίδρυσης σχολείων και γενικότερα να υποστηρίζουν την παιδεία στις επαρχίες τους. Αυτό αποτελεί την πρώτη επίσημη πράξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας για την ανάπτυξη της σχολικής παιδείας. Η απόφαση της συνόδου ήταν επίσημη και φανερή, και δείχνει ακριβώς πως το «κρυφό σχολείο» ανήκει στη σφαίρα του θρύλου.²⁹

Η απόφαση της συνόδου αυτής είχε καρπούς τελικά, καθώς τα σχολεία άρχισαν να πολλαπλασιάζονται και άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτοι μεγάλοι ευεργέτες του Γένους, οι οποίοι χρηματοδότησαν την ίδρυση σχολείων στον ελλαδικό χώρο και το χώρο της διασποράς.³⁰

Από τα μέσα του 19ου αιώνα η κατάσταση θα γίνει πιο ευνοϊκή για το χώρο της παιδείας. Πολλοί ήταν οι λόγιοι που οδήγησαν στην αύξηση του ζήλου για τη μόρφωση και τον πολλαπλασιασμό των σχολείων, όπως η κοινοτική οργάνωση, η ανάπτυξη του εμπορίου, η βελτίωση του κοινωνικού επιπέδου και η διάδοση των βιβλίων που τυπώνονταν στα ελληνικά τυπογραφεία της Ευρώπης.³¹

Από τις αρχές του 18ου αιώνα άρχισαν να γίνονται διάσημα στο χώρο της παιδείας η Ακαδημία, το Μουσείον, το Ελληνομουσείον, το Σχολείον και η Σχολή. Επίσης, δημιουργήθηκαν σημαντικές σχολές στα Γιάννενα, τη Θεσσαλονίκη, το Άγιο Όρος, τη Μοσχόπολη, την Πάτμο, το Μεσσολόγγι, τη Σίφνο, την Αθήνα, τη Δημητσάνα, τις Κυδωνίες, τη Χίο, τη Σμύρνη κ.α.³²

Η επίδραση της Εκκλησίας στους υπόλοιπους ορθόδοξους λαούς

Στη Βουλγαρία η κατάσταση παρουσίαζε μία καθυστέρηση στην εξάπλωση των σχολείων, γεγονός που συνδεόταν με την επιβράδυνση στην ανάπτυξη της αστικής τάξης. Η βουλγαρική γραμματεία παρέμεινε φτωχή μέχρι και τα μέσα του 18ου αιώνα. Το κενό αυτό ήρθε να αναπληρώσει η ελληνική παιδεία με διάφορα έργα, όπως αυτό του Δαμασκηνού Στουδίτη, που είχαν και τη μεγαλύτερη διάδοση από τα τέλη του 16ου αιώνα. Ουσιαστικά, αυτά τα κείμενα υπήρξαν για δυόμισι περίπου αιώνες τα κατηχητικά εγχειρίδια του βουλγαρικού λαού, εμποτιζοντάς τον με την ησυχαστική παράδοση του ελλη-

28 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

29 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

30 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

31 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

32 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

νικού Γένους.³³

Τα ελληνικά σχολεία, που οργανώνονταν σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρέμεναν ανοιχτά για τα παιδιά όλων των χριστιανών ανεξαρτήτως. Αυτό ίσχυε και στη Σερβία, με κάποιου είδους μεγαλύτερη αυτοτέλεια. Ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα η κατάσταση άρχισε να αλλάζει εξαιτίας της άνοδου του εθνικισμού στην επαρχία της Βουλγαρίας. Υπήρξε μία σύγκρουση ανάμεσα στους ελληνιστές και τους ανθελληνιστές με αποτέλεσμα την επικράτηση των δεύτερων, οι οποίοι δεν συμπαθούσαν την ελληνική παιδεία, αλλά αντιθέτως προτιμούσαν τη ρωσική. Αυτή η κίνηση ενισχύθηκε αργότερα με την ανάπτυξη της παπικής Ουνίας και του πανσλαβισμού. Αυτό συνέβη κατά τα μέσα του 19ου αιώνα, αλλά μόνο στη Βουλγαρία, καθώς οι Σέρβοι παρέμειναν πιστότεροι στην ελληνική παιδεία και διατήρησαν καλύτερες σχέσεις με τους Έλληνες.³⁴

Η σύγκρουση των ιδεών

Η Εκκλησία, η οποία ουσιαστικά αποτελούσε τον Εθνάρχη του ελληνικού έθνους, εκείνη την περίοδο είχε να αντιμετωπίσει πολλά άλλα ζητήματα πέρα από την εν γένει εκπαίδευση του έθνους. Αυτά τα θέματα σχετίζονταν με τις νέες πνευματικές εξελίξεις της Δύσης, αλλά και τις σχέσεις με τις υπόλοιπες χριστιανικές ομολογίες της Δύσης. Η Εθνάρχουσα Εκκλησία ηγήθηκε του αγώνα κατά της διάδοσης των κακοδοξιών της Δύσης στην ορθόδοξη Ανατολή. Η δυτική Εκκλησία προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τη δύσκολη κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει το ελληνικό έθνος.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία προστάτευσε και νουθέτησε με κάθε τρόπο το ποιμνίο της, το οποίο βρισκόταν στα όρια της δικαιοδοσίας της, αλλά παράλληλα προστάτευσε και τον υπόλοιπο ορθόδοξο κόσμο, που βρισκόταν στη δικαιοδοσία ρωμαϊκών πατριαρχείων και των σλαβικών χωρών. Η δράση του Οικουμενικού Πατριαρχείου επεκτάθηκε σε πολλές δραστηριότητες, όπως κήρυγμα, συγγραφή, σύνοδοι κ.ά., και άφησε παρακαταθήκη που καθόρισε τις σημερινές σχέσεις μας με τη χριστιανοσύνη της Δύσης.³⁵

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αντιμετώπισε με δραστικό τρόπο τις δυτικές προπαγάνδες τόσο από τη μεριά των καθολικών όσο και από τη μεριά των προτεσταντών. Οι δυτικές ομολογίες έστελναν ιεραποστόλους, τους λεγόμενους μισσιονάριους, οι οποίοι με συγκεκριμένους τρόπους δράσης προσπαθούσαν να επιβληθούν στην Ανατολή. Με αυτό τον τρόπο δημιουργούσαν επισκοπές, μοναστήρια, σχολεία, βιβλία, νοσοκομεία, τυπογραφεία κ.ά. Η ιδεολογική βάση αυτής της προσηλυτιστικής δραστηριότητας των παπικών στηριζόταν στην πεποίθηση πως οι ορθόδοξοι ήταν οι μεγαλύτεροι αιρετικοί.³⁶

33 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

34 Μεταλληνός, Γ., ό.π., σ. 198.

35 Μεταλληνός, Γ., ό.π., σ. 203.

36 Μεταλληνός, Γ., ό.π., σ. 204.

Το αποτέλεσμα της προσηλυτιστικής δραστηριότητας των δυτικών έφερε τα αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα, γιατί οδηγούσε σε ένα «γενιτισαρισμό» απέναντι στη χριστιανική Δύση. Η παπική Ουνία, που ήταν μία ενωτική κίνηση που στηριζόταν από το πανίσχυρο Τάγμα των Ιησουιτών, στόχευε στην επέκταση του παπικού πρωτείου εξουσίας. Με βάση αυτό το γεγονός, μπορεί να εξηγηθεί γιατί δημιουργήθηκε αντιδυτική συμπεριφορά, η οποία έφτανε τα όρια του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας με ενέργειες όπως, για παράδειγμα, το κάψιμο βιβλίων.³⁷

Βέβαια, η κατάσταση γινόταν ακόμη πιο δυσχερής για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, γιατί η Υψηλή Πύλη είχε κάθε λόγο να ενισχύει αυτή τη διάσταση με τη Δύση. Η Πύλη ανέπτυξε διπλωματικές σχέσεις με τις δυτικές δυνάμεις, γεγονός καταστροφικό για τη ζωτική πορεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου σε συνδυασμό με τις μηχανορραφίες των παπικών και των προτεσταντών. Η μόνη φωτεινή στιγμή υφίσταται κατά την ανάπτυξη θεολογικού διαλόγου με τους λουθηρανούς το 16ο αιώνα και ένα μέρος των αγγλικανών στις αρχές του 18ου αιώνα.³⁸

Ένα άλλο σοβαρό ζήτημα ήταν αυτό της εμφάνισης του Διαφωτισμού, ο οποίος με τις ριζοσπαστικές του τάσεις ήταν ένα ξένο σώμα μέσα στην ελληνική κοινωνία και παράδοση. Δεδομένου ότι έλειπαν οι προϋποθέσεις εκείνες που θα δημιουργούσαν το κατάλληλο έδαφος για να ριζώσει ο Διαφωτισμός, ήταν αναμενόμενο να υπάρξει μία σύγκρουση παρά μία ενσωμάτωση. Ένα σημαντικό στοιχείο που εισήγαγε ο Διαφωτισμός ήταν η αδιαφορία απέναντι στα θρησκευτικά ζητήματα, στάση που δεν ταίριαζε με την ορθοδοξη παράδοση της ρωμαϊκής κοινωνίας.³⁹

Το ίδιο το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν ήταν δυνατόν να αποδεχτεί τις νέες ανατρεπτικές ιδέες με ιδιαίτερη ευκολία. Οι λόγιοι της διασποράς ήταν οι κύριοι εκφραστές του κινήματος του Διαφωτισμού και εξέφραζαν τις νέες ιδέες, που πολλές φορές αποτελούσαν ανατροπές της παράδοσης. Η Εκκλησία, ως θεματοφύλακας αυτής της παράδοσης, προσπαθούσε να τη διατηρήσει. Υπήρξαν πολλές περιπτώσεις, ακόμα και μέσα στους κόλπους του ίδιου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που είναι δηλωτικές της παρουσίας συντηρητικών και φιλελεύθερων τάσεων, όπως αυτές του Μεθόδιου Ανθρακίτη και του Βενιαμίν του Λέσβιου.⁴⁰

Συμπεράσματα

Διαπιστώσαμε πως κατά την περίοδο που ακολούθησε την άλωση η κατάσταση στην παιδεία, όπως άλλωστε και σε όλους τους υπόλοιπους τομείς των υποδομών, ήταν δραματική. Παρ' όλα αυτά, η ελληνική παιδεία κατάφερε να α-

37 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

38 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

39 Μεταλληνός, Γ., ό.π.

40 Μεταλληνός, Γ., ό.π., σ. 205.

να γεννηθεί από την τέφρα της και να αναπτυχθεί σε τέτοιο σημείο, που οδήγησε στην πνευματική αναγέννηση αλλά και στην προετοιμασία για την πολιτική αναγέννηση του Έθνους. Η Εκκλησία έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτή τη δύσκολη στιγμή ενισχύοντας την παιδεία με κάθε μέσο, όπως συγκρότηση σχολείων και σχολών, εκτύπωση βιβλίων και τόσα άλλα.

Παρ' όλα αυτά, η εξάπλωση της παιδείας και η συστηματικότερη διάδοση της γνώσης δεν εξελίχθηκε χωρίς προβλήματα, καθώς οι νέοι λόγιοι που επέστρεψαν από τη Δύση, πέρα του ότι βοήθησαν στο φωτισμό του Γένους, συντέλεσαν μαζί με την Εκκλησία στον ιδεολογικό διϊσμό. Αυτό συνέβη εξαιτίας της αντιπαράθεσης με την ορθόδοξη λαϊκή παράδοση. Αυτό αποτέλεσε το κυριότερο πρόβλημα του 18ου αιώνα, δηλαδή η σύγκρουση της ανθρωπιστικής σκέψης με τον ορθόδοξο στοχασμό.⁴¹ Οι ζυμώσεις αυτής της εποχής θα οδηγούσαν σε νέες ατραπούς την ελληνική εκπαίδευση του ελεύθερου ελληνικού κράτους.

Βιβλιογραφία

- Γιαννακόπουλος, Αν., *Ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, τόμ. 6: *Η εκπαίδευση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2001.
- Ζαχαρόπουλος, Νίκος Γ., *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς 1983.
- Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας: *Η συμβολή της εκκλησίας και του ιερού κλήρου εις την διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας*, Αθήνα 2005.
- Καραθανάσης, Αθ. Ε., *Η Ορθόδοξη Εκκλησία κατά τους αγώνες του Έθνους*, Εκκλησία, Μάρτιος 2006.
- Μεταλληνός, Γ., Τουρκοκρατία – «Το γένος των ορθοδόξων» στην οθωμανική αυτοκρατορία, στο Μπέγζος, Μ. κ.ά, *Η Ορθοδοξία ως κληρονομιά: Β' Η Ορθόδοξη Εκκλησία σε Ανατολή και Δύση*, Πάτρα: ΕΑΠ 2001.

---

41 Μεταλληνός, Γ., ό.π., σ. 198.

